

УДК 379.851

М.В. Несправа, асп.

(Дніпропетровський університет ім. Альфреда Нобеля)

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНЕ ПІДГРУНТЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ (НА ПРИКЛАДІ КРАЇН ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ)

У статті, на підставі аналізу історичної статистики ВВП західноєвропейських країн за останні 500 років, переглянуто тезу щодо «духу капіталізму». Із початку XVIII століття, ще до завершення промислової революції, протестантські країни наздогнали католицькі за показником доходів. Домінування «протестантських» ВВП і доходів над «католицькими» зберігалось протягом наступних 250 років. Критична оцінка отриманих емпіричних результатів дозволила сформулювати альтернативну гіпотезу, яка здатна пояснити економічне лідерство протестантської Європи і розглянути найбільш важливі ефекти впливу релігійних інституцій на процес економічної інтеграції країн Західної Європи.

Ключові слова: економіка, релігія, конфесія, економічне зростання, інтеграційна модель, інститут розвитку.

В статье, на основе анализа исторической статистики ВВП западноевропейских стран за последние 500 лет, пересмотрен тезис о «духе капитализма». С начала XVIII века, еще до завершения промышленной революции, протестантские страны догнали католические по показателю доходов. Доминирование «протестантских» ВВП и доходов над «католическими» сохранялось в течение следующих 250 лет. Критическая оценка полученных эмпирических результатов позволила сформулировать альтернативную гипотезу, которая объясняет экономическое лидерство протестантской Европы и рассмотреть наиболее важные эффекты влияния религиозных институтов на процесс экономической интеграции стран Западной Европы.

Ключевые слова: экономика, религия, конфессия, экономический рост, интеграционная модель, институт развития.

This article analyzed historical GDP statistics on 500 years of West European economic growth to revisit the capitalism spirit thesis. In early XVIII century, prior to the full-fledged industrial revolution, Protestant countries had overtaken the Catholic world in terms of income. A strong 'Protestant-Catholic' GDP and income gap retained over the next 250 years. After discussing the empirical data, paper explore an alternative hypothesis that might account for the economic dominance of Protestant Europe and examines the most important effects of religious institutions in the process of economic integration in West European countries.

Keywords: economics, religion, religious denomination, economic growth, integration model, institution development.

Постановка проблеми. Масштабні події першої, початку другої декади XXI століття, вочевидь висвітлили зростання ролі релігії, як складової та чинника суспільних процесів глобального характеру. Усупереч прогнозам щодо настання в постіндустріальному світі доби секуляризму, масового відходу від традиційних цінностей, подальшого зростання дистанції між між духовною і світською практиками, факти вказують на те, що релігія залишається впливовим чинником сучасних соціально-економічних процесів. В таких умовах глибоке розуміння суспільно-релігійної проблематики стає необхідною складовою системного аналізу соціально-економічних явищ, а отже виникає об'єктивна потреба у міждисциплінарних наукових дослідженнях на межі історико-культурного та соціально-економічного напрямів суспільних наук.

Процес європейської інтеграції стартував у середині XX століття у зв'язку з формуванням у Західній Європі міждержавних виробничих, політичних, валютних та інших об'єднань, досліджувався більшістю вчених-економістів переважно з позицій політико-правового або організаційно-економічного об'єднання, в той час як багатоміжовий період

розвитку європейського континента, протягом якого релігійні інститути відігравали провідну роль ігнорувалася або досліджувалася суто формальними методами історичних, культурологічних чи соціологічних наук. Існування подібної лакуни суттєвим чином обмежує комплексне розуміння сучасних інтеграційних процесів у європейському економічному просторі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різноманітні аспекти впливу історико-культурних та соціально-економічних чинників, зокрема, релігії на розвиток Західної Європи викладено у фундаментальних працях таких класиків, як М. Вебер, Ф. Гізо, Ж. Ле Гофф, А. Дж. Тойнбі, С. Хантінгтон, П. Шоню, О. Шпенглер [1; 2; 5; 8-11]. Крім того, окремі аспекти історико-економічної між економічними та релігійними інститутами представлено в дослідженнях таких науковців, як: Р. Барро, Ж. Делакруа, Ш. Еттінгер, Д. Кантоні, А. Красіков, А. Маддісон, Р. Маклірі, С. Медведєв, В. Наумкін, Ф. Нільсен, Х. Струлік та інші [3; 4; 6; 7; 12-14; 17-19]. Проте питання щодо механізму впливу релігійного чинника безпосередньо на процес економічної інтеграції дослідниками досі не ставилося, що підтверджує теоретико-методологічне та науково-практичне значення обраної теми дослідження.

Мета дослідження. Простеживши історичний шлях розвитку «конфесійних» економік (на прикладі Західної Європи) визначити сутність впливу релігійних інститутів на процес економічної інтеграції (теоретико-методологічний, організаційний та практичний рівні).

Виклад основного матеріалу. Розгляд впливу релігійних інститутів на економічну інтеграцію в країнах Західної Європи дозволив сформулювати й довести наступні тези:

1) у довгостроковій історичній ретроспективі простежується зв'язок між динамікою розвитку релігійних та економічних інститутів;

2) релігійні інститути здійснюють непрямий (опосередкований) вплив на процеси економічної інтеграції шляхом формування, засобами богословської думки, специфічного релігійного типу свідомості і культури повсякденної економічної практики;

3) на сучасному етапі релігійні інститути беруть активну участь в процесі європейській інтеграції і прагнуть поширити свій вплив на вироблення важливих суспільно-політичних та суспільно-економічних рішень офіційних структур ЄС.

У класичній праці «Протестантська етика і дух капіталізму» Макс Вебер стверджує, що релігія відіграє важливу роль у економічному розвитку європейських країн. При цьому протестанти більш схильні до ділової активності, а отже домоглися більших економічних успіхів, аніж католики, і факти економічної історії Європи, на перший погляд, стабільно цю тезу підтверджують [1, с. 77-81, 111-114]. Безпосередньо із цього виводиться, що сучасна модель економічної інтеграції країн ЄС (конфедеративна, ліберальна, секулярна) є наслідком «економічного панування» протестантських країн, «перемоги» протестантської релігійної етики над католицькою, при цьому історичний вплив європейських релігійних меншин (православної, іудейської та мусульманської) взагалі не береться до уваги [13].

Розвиток економічної науки йде шляхом залучення нових даних, розширення меж, поглиблення та вдосконалення методології досліджень. Зокрема, довгострокова історична ретроспектива дозволяє під дещо іншим кутом розглянути твердження М. Вебера і суттєвим чином змінити традиційне уявлення про історико-культурні корені «євроінтеграційної економічної моделі».

Наше емпіричне дослідження охоплює період із початку Промислової революції в Західній Європі (початок XVI ст.), завершуючи початком XXI століття й базується на фундаментальних історико-статистичних працях А. Маддісона щодо обсягу ВВП, чисельності населення та показника ВВП на душу за період більш аніж 500 років. [17; 18] Слід зауважити, що достовірність даних щодо оцінки ВВП протягом більшої частини досліджуваного періоду залишається предметом гострої полеміки, однак для цілей нашого дослідження їхня надійність є достатньою.

На початку XVI століття Західна Європа була суто католицькою, Реформація стартувала у ранніх 1500-х роках (історична наука відраховує її від дати відлучення

М. Лютера, 1521 р.) і швидко поширилася спочатку на Німеччину, а далі – на Швейцарію, країни Скандинавії, Велику Британію та Нідерланди. Австрія, Бельгія, Ірландія, Іспанія, Італія, Португалія та Франція й досьогодні вважаються «католицькими» країнами (табл. 1). [14] У Нову добу, із початку ХХ століття, ситуація суттєвим чином змінилася під впливом секуляризації, однак ми збережемо поділ країн на «протестантські» й «католицькі» також для цього часу.

Таблиця 1

**Частка віруючих провідних конфесій у країнах Західної Європи
наприкінці ХІХ ст.***

Країна	Частка католиків, %	Частка протестантів, %
Іспанія, Італія, Португалія	98	1
Франція	96	3
Бельгія	95	4
Австрія	91	6
Ірландія	88	12
Швейцарія	41	58
Нідерланди	38	61
Німеччина	34	63
Велика Британія	6	91
Фінляндія	2	98
Данія, Норвегія, Швеція	1	99

*Джерело: розраховано автором за [14]

Протягом ХVI-ХVII століть «католицькі» країни були приблизно на 18% «багатшими» від протестантських (наприклад, середньозважений ВВП на душу населення у ХVI столітті складав близько 820 USD, порівняно із 690 USD), відстаючи при цьому по темпах економічного розвитку. У ХVIII столітті тенденція залишалася незмінною: оскільки зростання ВВП на душу населення у протестантських країнах відбувалося значно швидшими темпами, аніж у католицьких, їхні економіки домінували (наприклад, протягом ХVIII-ХІХ століть «протестантська економіка» була загалом на 25% багатшою від «католицької» – див. табл 2).

Таблиця 2

**Динаміка середньозваженого ВВП на душу населення в «протестантському» та
«католицькому» субрегіонах Західної Європи (ХVI-ХХІ ст.)***

Період часу, століття (роки)	Середньозважений ВВП на душу населення, USD		Темп приросту ВВП на душу населення, %	
	Протестантські країни	Католицькі країни	Протестантські країни	Католицькі країни
ХVI	692	817	-	-
ХVII	863	914	24,7	11,9
ХVIII	1088	951	26,1	4,0
ХІХ (1800-1850)	1567	1255	44,0	32,0
ХІХ (1851-1899)	2950	2007	88,3	59,9
ХХ (1900- 1950)	4840	3497	64,1	74,2
ХХ (1951- 2000)	13972	12404	188,7	254,7

*Джерело: розраховано автором за [17; 18]

Власне, саме цю тенденцію й відображено у згаданій вище праці М.Вебера. Однак, починаючи із початку ХХ століття ситуація змінилася: темпи економічного зростання «католицьких» країн випередили «протестантські» і до кінця ХХ століття розрив між

доходами на душу населення скоротився до 12%, а по окремих країнах – до рівня розрахункової похибки – 5-7%.

З точки зору інституційної теорії, історичний успіх «протестантських економік», насамперед, Великої Британії та Нідерландів, можна пояснити більш інтенсивним характером Промислової революції: практично усі «економічні інновації» XVI-XIX століття – товарна біржа, фондовий та страховий ринки, патентне право тощо походять саме звідти, в той час як у католицьких регіонах Європи вони впроваджувалися із значним запізненням [19].

На межі XIX-XX століть «міжконфесійний» економічний розрив зазнав суттєвих змін. У період 1850-1950 рр. ВВП на душу населення у «протестантській» Європі більш ніж на 70% перевищував аналогічний показник «католицької» Європи. Водночас, темпи росту економік «католицьких» країн спочатку наздогнали (20-30-ті роки XX ст.), а потім, починаючи із середини 40-х років XX ст. – випередили «протестантські» (табл.2). Більшість дослідників пояснює даний феномен руйнівним впливом Другої Світової війни на економіки Німеччини, Нідерландів, Данії, Норвегії та Фінляндії, однак подібне пояснення не є вичерпним, оскільки воно не пояснює переважання «протестантських» країн навіть у період руйнівної Тридцятирічної війни, а з іншого боку, починаючи із 1960-х років країни Європи розвивалися у рівних, щодо чинника «повоєнного відновлення», умовах [15; 16].

У другій половині XX століття економічний розрив між конфесійними субрегіонами Західної Європи помітно скоротився. Цей процес відбувся переважним чином за два десятиліття, з 1960 по 1980 р.: із 30-40% до 10-12%, й протягом 2001-2012рр. коливається на рівні 5-7% – найнижчий показник за більш ніж 500 років [18].

Важливу роль у вирівнюванні економічного розвитку країн Західної Європи відіграв процес політико-економічної інтеграції, який офіційно розпочався із заснування в 1957 р. Європейського економічного співтовариства і Європейської асоціації вільної торгівлі – у 1960 р. Створення зони вільної торгівлі стало вирішальним чинником вирівнювання цін, тобто продуктивності праці й капіталу. Водночас, спостерігалось зближення інституційних засад економічної і соціальної політик, умов зовнішньої торгівлі тощо, які помітно вплинули на скорочення розриву між показниками ВВП на душу населення у «протестантських» і «католицьких» країнах.

Таким чином, у історичній ретроспективі для економіки Західної Європи можна виділити три періоди:

1) XVI-XVIIст. – домінування «католицької» економіки із її відставанням від «протестантської» за темпами росту;

2) XVIII-середина XX ст. – випереджаюче зростання економік «протестантських» країн із поступовим збільшенням розриву;

3) починаючи із середини XX с. – швидке (а за історичною шкалою – блискавичне) подолання економічного розриву [12].

З точки зору сучасної економтеорії, у довгостроковій перспективі зростання спирається на впровадження технологічних, економічних та соціальних інновацій із їхньою поступовою інституалізацією, яка забезпечує тим самим процес суспільного розвитку. Водночас, такі традиційні чинники, як національні кордони, у якості бар'єрів для руху капіталу, трудових ресурсів та інформації не мають особливого значення. З цих позицій створення ЄС являє собою формалізацію історично сформованих економічних інститутів. Тим не менш, процес інституалізації мав значні наслідки: інтеграція країн Західної Європи дозволила вирішити застарілу суспільно-економічну проблему – відставання «католицьких» країн від своїх «протестантських» сусідів [19].

Яку ж роль у цих масштабних історичних процесах відіграв релігійний чинник? Теорій, що пояснюють відмінності у характері «протестантського» і «католицького» економічного розвитку не бракує, зокрема: 1) Реформація стала додатковою «рушійною силою», що вплинула на продуктивність праці, заощадження та інвестиції («дух капіталізму» М. Вебера); 2) релігійні доктрини по різному ставилися до освіти та науки, що в кінцевому

підсумку призвело до переважання більш ліберальної «протестантської» моделі інноваційного розвитку (Х. Струлік); 3) економічний секуляризм забезпечив відсторонення Церкви від економічної політики і обумовив подальше економічне зростання (Р. Барро та Р. Маклірі) тощо [1; 12; 19]. З нашої точки зору усі згадані теорії «релігійного детермінізму» мають дещо спекулятивний характер, оскільки аргументи як «за», так і «проти» спираються на одну й ту саму історико-фактографічну базу, а отже, в принципі не можуть бути доведеними (за критерієм Поппера).

Виходячи з цього, варто поставити питання більш широко: а чи існує взагалі у протестантизмі той ключовий фактор, якого немає у католицизмі? Якщо так, чому його вплив вичерпався до середини ХХ століття, і в якій формі він існує сьогодні?

Історичний поділ Західної Європи на два економіко-релігійних субрегіони із різною відмінною динамікою вказує на факт існування подібного чинника. Процес політико-економічної інтеграції країн Західної Європи спирається на потужний цивілізаційний фундамент, формування якого почалося ще у Середньовіччі. Релігійний чинник відіграв важливу роль при формуванні європейської суспільно-культурної, а потім і суспільно-економічної єдності в рамках єдиної системи цінностей, пропонованих інститутами християнства [6, с. 17].

В епоху Середньовіччя Римо-католицька Церква (далі – РКЦ) була чи не єдиним централізуючим, інтеграційним осередком Західної Європи. При цьому Рим перетворився на духовно-культурний центр Священної Римської імперії, імператори якої користувалися активною політичною та економічною підтримкою з боку РКЦ, забезпечуючи за це збереження «католицької духовної монополії». Релігійна домінанта «єдиного імперського простору», християнський універсалізм яскраво проявлялася у самоназві тодішньої Західної Європи – *Christianitas*, «Християнський світ». Характерно, що паралельно із суто церковними й адміністративними «наддержавними» структурами діяли також засновані на релігійних принципах лицарські та чернечі ордени [4, с. 39; 6, с. 21-22].

Протягом XVI-XVII століть «монополію» католицизму було порушено, відтак на довгий час інтеграційна політика РКЦ мала «анти-дезінтеграційний» характер (Контрреформація), спрямовувалася на подолання відцентрових тенденцій. В XVIII-XIX ст., незважаючи на загальне послаблення позицій, ідеї абсолютизму і універсалізму РКЦ було адаптовано до реалій Європи Націй, хоч із політичних міркувань Рим перешкоджав рухові за національне об'єднання в Італії та Німеччині [10, с. 263-264]. Сучасна РКЦ обстоює духовну єдність всіх громадян ЄС, спираючись на християнську традицію, місія Церкви полягає у спрямуванні інтеграційних прагнень віруючих у духовне русло.

Таким чином РКЦ, як найдавніший з інститутів європейської інтеграції, шляхом історичної еволюції виробив оригінальну модель впровадження ідеології об'єднання із ієрархічним, централізованим організаційно-економічним механізмом.

Протестантизм, який став духовною і суспільно-політичною альтернативою РКЦ, на протигагу їй сформував і закріпив у суспільній свідомості ідею щодо припустимості існування множини духовних та владних центрів – це й стало основою нової для Західної Європи концепції конфедералізму. Протестантська модель інтеграції пропонує союз рівноправних суб'єктів, об'єднаних на добровільних, договірних засадах – замість імперської гегемонії. Першими прикладами подібних об'єднань можуть бути Республіка сполучених провінцій (Нідерланди), Швейцарська конфедерація [6, с. 24].

«Протестантській» моделі властиві багатополярність, право на самовизначення, широка автономія (включаючи максимізацію свобод громадян), які зробили її більш гнучкою, надавши при цьому додатковий імпульс відцентровим тенденціям [9, с. 185]. Парадокс полягає в тому, що інтеграційна модель містить в собі також «дезінтеграційний» механізм, який у сучасній Європі проявляється, наприклад, через «суверенізацію» регіонів (Бельгія, Велика Британія, Іспанія) [15].

Проте не варто протиставляти моделі, чи вважати «протестантську» домінуючою, вони є комплементарними щодо цілей суспільної, у тому числі – економічної інтеграції.

Децентралізований, багаторівневий організаційно-економічний механізм об'єднаної Європи сполучається із централізованими органами управління, традиційним прагненням до універсальності та суспільної стабільності, тобто несе в собі риси обох релігійно-конфесійних концептуальних моделей.

Релігійні меншини, зокрема, іудейська та ісламська протягом століть були помітною складовою європейського суспільно-культурного простору, однак ніколи не відігравали провідної ролі в духовно-культурному чи економічному житті Західної Європи. Іудаїзм та іслам отримали на континенті статус легалізованих конфесійних меншин, який і обумовив особливий характер існування релігійних громад (локальні, компактні, автономні) [3, с. 39; 7, с. 6]. Саме останній сформував специфічну модель суспільно-економічної інтеграції представників даних релігій до європейського економічного простору.

Відчуженість іудейських та мусульманських громад від магістральних суспільних процесів, їхня розпорошеність по території Європи призвели до того, що релігійні меншини зробили вибір на користь своєї «мережевої» моделі об'єднання. На відміну від «християнських» моделей, остання передбачає, перш за все, тісну взаємодію системи (мережі) окремих релігійно-етнічних громад з метою обстоювання інтересів даної меншини на національному та загальноєвропейському рівнях, і лише в другу чергу – забезпечення політико-економічної інтеграції громад до єдиного простору [7, с. 9-10]. Суттєвим недоліком подібного типу моделей є незбалансована система цілей, другорядність пріоритетів суспільного розвитку щодо вузькоконфесійних чи то етнічних інтересів.

Зі свого боку, принципово інший механізм суспільно-економічної інтеграції пропонує православна релігійна меншина. Помісні православні Церкви (ППЦ) практикують інтеграцію на соборно-громадських засадах, які передбачають підтримання духовної єдності, ідеологічної уніфікації при великій різноманітності організаційних форм. [4, с. 79-80] Не зважаючи на те, що догматика православ'я значно ближча до католицької, на теренах Європи ППЦ сформували модель, наближену до «конфедеративної», хоча перша включає в себе деякі елементи централізованої. Враховуючи порівняно незначну роль ППЦ у західноєвропейських інтеграційних процесах, конкретизувати ці відмінності в межах даної роботи не вважаємо за потрібне, однак при подальших наукових розвідках щодо ролі релігійного чинника у процесі інтеграції країн Центральної та Східної Європи проблема «православної моделі» набуває принципового значення.

Отже, у довгостроковій історичній ретроспективі процес економічного об'єднання європейських країн ґрунтувався на фундаментальній цивілізаційній світоглядній моделі «Християнського Світу», при цьому головну роль у визначенні принципових рис сучасної моделі ЄС відіграли «католицька» (централізована) і «протестантська» (децентралізована). Релігійні меншини (іудаїзм, іслам, православ'я) внаслідок специфіки історичного розвитку, виробили окремі моделі інтеграції до європейського економічного простору, проте вони майже не вплинули на процес західноєвропейської економічної інтеграції, оскільки мали «адаптаційний» характер, тобто були спрямовані на пристосування окремих суспільних груп (меншин) до економічних практик суспільства (більшості).

Виходячи із вищезазначеного, спробуємо узагальнити принципові відмінності між двома підходами до суспільно-економічної інтеграції – «католицьким» і «протестантським» (табл. 3). Зважаючи на цілі дослідження, з-поміж характеристик особливу увагу вважаємо за потрібне звернути на те, що:

1) в умовах масштабних суспільних перетворень більш гнучкою та ефективною зарекомендувала себе децентралізована організаційно-управлінська структура, притамана «протестантській» моделі;

2) характер взаємодії в межах децентралізованої моделі (свобода, рівноправність, добровільність, договірний характер) забезпечує як створення нових взаємозв'язків, у т.ч. – економічних, так і утилізацію, в разі необхідності, застарілих, тобто, ускладнює систему загалом, роблячи її менш стабільною але більш пристосованою;

3) ресурсно-економічна основа моделей суттєвим чином відрізняється: якщо для

«католицької» це, насамперед, церковна власність (земля, капітал, скарби тощо) й лише потім – внески віруючих, то для «протестантської» (як наслідок церковної секуляризації) єдине джерело коштів – внески, тобто економічна база протестантизму значно більш тісно пов'язана із доходами конфесійної громади.

Таблиця 3

**Порівняльна характеристика базових інтеграційних моделей
провідних конфесій Західної Європи***

Концептуальні складові	Модель	
	Католицька	Протестантська
Місія	спасіння	спасіння
Ідеологія	християнство	християнство
Об'єднання	унітарне	добровільне
Влада	централізована	децентралізована
Свобода	обмежена	максимальна
Власність	Церкви	громади
Взаємодія	традиція	договір
Суспільство	підпорядковане	рівноправне

*Розроблено автором на основі [1; 4; 5; 12; 13]

Виходячи з цих міркувань, можна запропонувати наступну, розширену гіпотезу щодо «переваг протестантської економіки»:

1) на початковому етапі розвитку (XVI-XVII ст.) секуляризація церковної власності дозволила мобілізувати значний обсяг додаткових ресурсів для розвитку «приватного сектора економіки», водночас скоротивши загальні суспільні витрати (відміна церковної десятини);

2) в той же період, як наслідок бурхливого створення та розвитку протестантських громад, активізувалася й ускладнилася система зв'язків між ними (культурних, ідеологічних, економічних), а отже – структура суспільства загалом й економіки, зокрема, й саме якісне зростання суспільних потреб обумовило необхідність впровадження інновацій, а відтак – випереджаючий ріст економік «протестантських» країн (XVIII - середина XX ст.) навіть в умовах криз і війн;

3) аналогічні процеси (секуляризація майна та культурної сфери, відміна десятини, розбудова системи капіталістичної економіки) протягом XIX століття відбулися і в «католицьких» країнах, але вже на базі національних держав, що обумовило, починаючи із початку XX ст., їхній швидкий «наздоганяючий» економічний розвиток;

4) процес економічної інтеграції у Західній Європі розпочався задовго до формальної інституалізації відповідних структур, відразу після завершення Першої Світової Війни (організація Ліги Націй) і розпаду останніх «континентальних імперій» - Германської та Австро-Угорської, однак був перерваний II Світовою війною – але навіть в умовах війни система суспільно-економічної кооперації продовжувала діяти (феномен «економік нейтральних країн» - Швеції, Швейцарії, Іспанії, Португалії);

5) оформлення існуючих інтеграційних утворень (Об'єднання вугілля і сталі, Асоціація Європейської торгівлі тощо) міжнародними політичними угодами викликало стрибкоподібне зростання складності системи економічних (а також науково-технічних, культурних, фінансових) зв'язків між відносно «автономними» до того часу країнами Західної Європи, радикально скоротивши при цьому сукупні витрати, пов'язані з рухом трудових, фінансових та інформаційних ресурсів – й це дозволило в максимально стислий термін подолати «віковий економічний розрив» між конфесійними субрегіонами континенту.

Висновки. Проведене дослідження дозволило сформулювати наступні висновки:

По-перше, на теоретико-методологічному рівні, з позицій оцінки впливу на економічну інтеграцію країн Західної Європи, релігійний чинник можна віднести до

фундаментальних, світоглядних, оскільки він: 1) має довгостроковий (протягом століть) характер; 2) визначальним чином впливає на систему суспільних цінностей економічних суб'єктів; 3) у процесі розвитку генерує «вторинні суспільні ефекти», які в сукупності складають основу західноєвропейської інтеграційної моделі.

По-друге, на основі порівняльного аналізу довгострокових тенденцій у «католицьких» та «протестантських» країнах було визначено періодизацію та пояснено різницю у темпах їхнього економічного розвитку протягом XVI-XX століть, пов'язану із відмінностями впливу окремих чинників, які являють собою «вторинні ефекти» ускладнення системи суспільно-релігійних відносин.

По-третє, існування «часового лагу» між випереджаючим економічним ростом спочатку «протестантських» (XVIII – перша половина XX ст.), а потім «католицьких» країн (середина-кінець XX ст.) також виявилось пов'язаним із опосередкованим впливом релігійного чинника, але внаслідок більш інтенсивного розвитку в умовах розбудови національних держав, його дія мала більш інтенсивний характер і, в кінцевому підсумку, привела до подолання «розриву» між рівнем життя країн у двох конфесійних субрегіонах Західної Європи. При цьому у чинній інтеграційній моделі ЄС чітко простежуються риси як «католицької» (централізованої), так і «протестантської» (децентралізованої) концепцій суспільно-економічної інтеграції.

Крім того, дослідження поставило низку питань, які стануть підґрунтям подальших наукових розвідок, зокрема, щодо впливу секуляризації (десекуляризації) на процеси економічного розвитку та економічної інтеграції, особливої ролі «адаптаційних моделей» інтеграції релігійних меншин (в контексті приєднання до ЄС країн Східної та Центральної Європи), а також щодо вдосконалення моделі європейської економічної інтеграції, перед якою після завершення етапу екстенсивного розширення спільноти, постала проблема забезпечення довгострокового сталого економічного розвитку.

Список використаних джерел

1. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму: пер з нім. / М. Вебер. – К.: Основи, 1994. – 261 с.
2. Гизо Ф. История цивилизации в Европе: пер. с франц. / Ф. Гизо. – М.: Издат. дом «Территория будущего», 2007. – 336 с.
3. Эттингер Ш. История еврейского народа / Под ред. Ш. Эттингера. – Москва / Иерусалим: Мосты культуры / Гешарим, 2001. – 678 с.
4. Красиков А.А. Религиозный фактор в европейской и российской политике : исторический аспект / А.А. Красиков. – М.: XXI век - Согласие, 2000. – 134 с.
5. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада: пер. с фр. / Ж. Ле Гофф. – Екатеринбург : У-Фактория, 2007. – 559 с.
6. Медведев С.А. Христианские корни европеизма: Науч.-аналит. обзор Института Европы / С.А. Медведев. – М.: ИНИОН, 1990. – 54 с.
7. Наумкин В. Мусульманская диаспора на Западе: дифференциация, конвергенция, гибридизация? / В.В. Наумкин // Международные процессы. – 2010. – № 2. – С.4-14.
8. Тойнби А.Дж. Постижение истории: пер. с англ. / А.Дж. Тойнби. – М.: Прогресс, 1991. – 736 с.
9. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций: пер. с англ. / С. Хантингтон. – М.: АСТ, 2003. – 603 с.
10. Шоню П. Цивилизация классической Европы: пер. с франц./ П. Шоню. – Екатеринбург: У-Фактория, 2005. – 608 с.
11. Шпенглер О. Закат Европы. Т.2: Всемирно-исторические перспективы: пер. с нем. / О. Шпенглер. – М.: Мысль, 1998. – 606 с.
12. Barro R. J., McCleary R. M. Religion and Economic Growth / NBER Working Paper 9682 // Cambridge: National Bureau of Economic Research, 2003 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.nber.org/papers/w9682.pdf
13. Cantoni D. The economic effects of the Protestant reformation: Testing the Weber hypothesis in the German Lands/ Working paper, 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.econ.upf.edu/docs/papers/downloads/1260.pdf>

14. Delacroix J., Nielsen F. The Beloved Myth: Protestantism and the Rise of Industrial Capitalism in Nineteenth-Century Europe // Social Forces, 2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.unc.edu/~nielsen/special/s7/sample_minion_2001.pdf

15. Durlauf S.N., Kourtellos A., Tan C.M. Is God in the details? A reexamination of the role of religion in economic growth// Journal of Applied Econometrics, 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ase.tufts.edu/econ/research/documents/2006/papers13.pdf>

16. Galor O., Michalopoulos, S. Evolution and the growth process: Natural selection of entrepreneurial traits// Journal of Economic Theory, 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nber.org/papers/w17075>

17. Maddison A. The World Economy. A Millennial Perspective Historical Statistics. – Paris: OECD. 2006. – 629 p.

18. New Maddison Project: Historical Statistics Database [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ggdc.net/maddison/maddison-project/data.htm>

19. Strulik H. Knowledge and growth in the very long run // International Economic Review, 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www3.wiwi.uni-hannover.de/Forschung/Diskussionspapiere/dp-459.pdf>

© **М.В. Несправа**

Надійшла до редакції 09.02.2014 г.